

1908, I. „Das erste Auftreten der Arier in der Geschichte“).

Պէտք էմ խոստովանել, որ նման ցուցում-նարեթութիւններու հանդէպ միշտ տարակուսական դիրք բռնած եմ, եւ զիս պիտի չհամոզէին երբեք, եթէ պատմական նոր իրողութիւն մը զիս առ այն չստիպէր: Վասն զի ըստ իմ կարծեացս՝ ազգագրական-պատմական հետեւութիւնները հանելու համար՝ միայն յատուկ անուններու մեկնութիւնները սպասուած արդիւնքը չեն ընծայեր, ցորչափ որ ուրիշ կողմանէ ապահով գետնին մը գոյութիւն չունին: Անտարակոյտ այս ապահով գետնը կ'ունենայինք, եթէ որոշակի կարելի ըլլար ցուցնել թէ խնդրոյ նիւթ եղող նոյն երկրին վրայ եւ նոյն Ժամանակ համապատասխան Ժողովրդագրական մը կը բնակէր, այլազգ՝ եթէ յատուկ անունները իրենց կազմութեան մէջ յայտնագործուած եւ բոլորովին ստոյգ չեն, մարդ շատ գիւրաւ կը մոլորի:

Արիական աստուածներու անունները կրնան նոյն իսկ շատ աւելի հեռուոր ազգեր իրենց երգումներու մէջ գործածել, ամենէն աւելի բաղնային այն եւ որ անոնց եւ խնդրոյ նիւթ եղող ազգաբնակչութեան յարաբերութիւններու վրայ պայծառ գաղափար ստացուի: Ըստ իս այս պայտառ գաղափարը այսոր կարելի է ունենայ, որ եւ իսկապէս նոր ըլլա մը պիտի ըլլայ յառաջակողման Ասիոյ երկրորդ հազարեկի պատմութեան համար, արդիւնք մը՝ որ թերեւս հնդեւրոպագիտութեան աւելի շահուոր ըլլայ:

Արդէն առաջին յօդուածին մէջ (MDOG Nr. 35) ցուցուցած էի թէ արիական աստուածներուն հին միջագետքէն եւ՝ “հիտտի-աական” կամ՝ Միտաննիի (Յեւուպ-ազգեր) աստուածներուն հետ յիշուիլը, եւ՝ այն հաստուածին մէջ, ուր Միտաննի պետութեան աստուածներուն վրայ կը խօսուի, պարզապէս կը ցուցնեն, որ պէտք է որ անոնց այս երկրին համար նշանակութիւն ունեցած ըլլան: Բայց նոյն երկրին վրայ իշխող ազգաբնակչութիւնը Հարրի (Harri) կ'անուանուի, որուն կը վերաբերի նաեւ Մատտուազա թագաւորը:

Այն ատենները ես քաղութիւն չունեցայ (սկիզբակաճութեան մասին տես պիտի) գէթ կ'ահամար ըսելու թէ “Հարրի”ները ոչ միայն Արիացի, այլ ինքնին իսկ Արիացիներն են, այսինքն՝ Հարրի նոյն է Արիացի) անուան հետ:

Ի հարկէ ի սկզբան շատ գաղափարակցներ պիտի չգտնէի եւ հնդկ-գերմանական սկզբնակէտէն խօսելով՝ ապրակոյտ չկայ, որ եր-

կու անուններու նոյնութիւնը ձայնագիտորէն իրրեւ անկարելի պիտի մերժուէր: Բայց այս նոյնութիւնը յայտնի իրողութիւն է, որ եւ առանց անդրադարձնել ցուցումներու՝ կը հաստատուի աքեմենեան սեպագրութիւններէն: Հոն ալ (երկրորդ կարգին մէջ) միշտ Հարրիա (Harri-ja) կը կարգանք, եւ եթէ նկատողութեան առնունք, ինչ որ հոս ալ սեպագրագիտութեան համաձայնութեան մասին կրնանք հաստատել — եւ Հաստի-արձանագրութիւնները ճշտութեամբ մէջ շատ բան կ'ընծայեն — բնաւ տարակոյտ չի մնար, որ հոս հաստատուն աւանդութեան մը հետ գործ ունենայ, իրողութիւն մըն է այս, որ պայծառ կերպով կը ներկայացնեն թէ Արիացիները ինչ աղբրսի մէջ էին հանդէպ սեպագրագիտութեան, աղբրս մը որ առ նուազն հազար տարի տեւած է:

Իսկ եթէ Harri եւ Harri-ja անուններուն նոյնութիւնը մէկուն տակաւին կապածելի երեւայ, զայնպիսին կը յուսանք թէ յաջորդը պիտի համոզէ. Մատտուազա եւ՝ (amelûti) “Հարրի”ները միշտ իրրեւ իրարու ազգակից կը յիշուին. իսկ ասորձանա թագաւորին ամենամեծաւորներու եւ կամ ազնուականներու մասին այսպէս կը կարգանք. “(Թագաւորը) ագի-մարրի-աննի-շու, adi-marri-anni-šu = իւր մարիաննուններով ի միասին”, “Մարրիաննունները ապահովաբար վեգական “մարիա (mârya), մարիա, ների (mâria)՝ են. “մարիա, կը նշանակէ այլը, երիտասարդ եւ նաեւ գիւցաղն. երբեք կը գործածուի նաեւ իրրեւ անուն ինդրայի եւ Մուրտաներու, վերիններս կ'անուանուին նաեւ “արք Բուրրաշի, = rudrašya mâria կամ՝ “արք երկնից” = divo marya: “Մարիա” կը նշանակէ նաեւ ազատ, փեսայ եւ յովատակ: Բերեմ ինչպէս անկնայտնի կը տեսնուի, “մարիա կը համապատասխանէ” աստուական “Մարու”ին. իսկ Բուրրաշ եւ երկնիք եւ անոնց պարեն են Անու (Anu) եւ անոր “Իգիգ”ները (Igiḡ). Եւ հիմն եւ անոր զօրութիւնները (”) = օրօշ օրօշ — Աննի վերջաւորութեան նկատմամբ՝ F. C. Andreas մտադիր կ'ընէ զմեզ “Նաշատար-աննա” ձեւին, որ՝ ըստ իրեն թերեւս արիական ալ. արմատականներուն սեռական վերջաւորութեան հետ աղբրս մը ունենայ:

Թէ ինչ են հոս “մարրիաննունները, ըստ այսմ ախնայտնի է: Եթէ զանոնք թագաւորին

1 Մատտուազա եւ իմաստութիւն կը պարտի՝ F. C. Andreasին:

ընկերացություններն մեջ նկատենք, անոր շքադիր-ներն են, իսկ առանձնապես Նախարարները, ազնուականներն են մեծամեծները, վասն զի մեկը միւսէն անբաժին է: Փոքրիկ ուսումնասիրությունն անց մանրամասնություններու շեմ իրնար: Միայն այս կ'ուզեմ ըսել, որ անուշախորհրդեղիքի համար շատ մեղանելի է թէ այս պետական ներքին յարաբերությունները պետք չէ զուտ արեւելեան գաղափարով մեկնել: այլ թէ՛ հոս արիական կազմակերպություններու ձեւերը այլ եւ այլ պարագաներու մէջ քիչ թէ շատ արեւելականներուն հետ խառնուած են, ինչպէս որ խօսքի նիւթ եղող հազարեկիս մէջ երեւան եկած քաղաքակրթական վիճակները կը ցոյցնեն, եւ ինչպէս, որ յառաջակողման Սելոյ մէջ ահա առաջին անգամ պատմութեան լուսոյ տակ կը նշմարենք:

Վարդանանու, անուան տեղիքները իրենց ընդհանուր աղբյուրն մէջ համառօտիւ հաջորդած եմ արդէն MDOG. թերթին մէջ, բայց քառաշաբաթ է, որ մեր առաջինից արտատպին համար անգամ մին ալ յառաջ բերենք:

1. Սուրբիլուիւմայի եւ Մատտիուազայի դաշնիքը:

“31—37. Ասոր վրայ Տագուայի դէմ իր եղբայրը Ագիտ-Տեղուզ եւ ամբողջ երկիրը եւ Նի (Ni) քաղաքը ապստամբեցան. բայց [եւ Սուրբիլուիւմայ] այն “մարդիանունները հնազանդեցողի, Հիւման, Ջուգուր, Հապագի եւ Իւրու-վասի հանգերէ իրենց . . . իրենց . . . Ագիայի՝ Արաշտի թագաւորին հպատակեցուցի: Առաջ Արաշտի քաղքին տիրեցին ըսելով. “Արքայից արքային՝ Հատիկ թագաւորին դէմ պատերազմի կ'ուզենք”: Արքայից արքան՝ Հատիկ թագաւորը Արաշտի (Arahti) վրայ գնաց, զԱգիտ Արաշտի թագաւորը Ագի(!)-Տեղուզ, Տագուվասի եւ անոր “մարդիանունները” (u amelūti marri-an-ni-šu-nu gabbi-šunu) իրենց ունեցածներով զերեց, Հատիկ թագաւորն. նաեւ կասան քաղաքը իր ամբողջ ուսարով Հատիկ բերան:”

Հոս ուրեմն Արիացիները մեզի կը ներկայանան թէ իբրեւ Նի քաղքին տնտեսականները եւ թէ միանգամայն թագաւորին շքատիրները. անասարկոյս նոյն էր նաեւ Ասորիք գանուող կասան (Katna) քաղքին մէջ, որ մի եւ նոյն զինակցութեան կը վերաբերէր:

2. 38—47. “Նուհաշէն (Nuḥašše) վրայ քաղքից, անոր բոլոր երկիրները գրաւեցի. Սարուպէի գիւղ—? (Գիւղ—? էր?) անոր մայրը, եղբայրները սրդիները զերեցի եւ բերի Հատիկ . . . Սարուպէի ծառան . . . թագաւոր զրի եւ Արիւն երկրին վրայ քաղքին: Սակից կիներդ չէի ուզեր գաղնել, բայց Սուսաուտարա իւր Այսուկկա-

մա (Aitukkama) որդւոյն հետ մարտակաւքերով ինծի դէմ պատերազմի ելաւ . . . յաղթեցի անոնց Ու.ժ. . . եւ Ու.ժ. . . պաշտօնիցի եւ Սուսաուտարա իր որդւոյն “amelūti marriannišu” երու եւ եղբայրը եւ . . . հետ . . . եւ . . . անոնց, Հատիկ բերի գանուող: Արիւնի վրայ գացի եւ Արիւման, Արիւնայի թագաւորը Լու-ա-ամ-բա-դու-բա, Ար-պա-բա եւ Ար-տույն իր առաջակիները (amelūti-rabu-su!) ինծի դէմ պատերազմի ելան, զստեք ամենը իրենց բոլոր ինչքերով Հատիկ բերի:

Տուլաուտայի հետախուզական պատճառաւ այս բոլոր երկիրները մէկ տարուան մէջ քաղքիցի, աւերեցի եւ գանուող Հատիկ բերի՝ Նիբլանի (Niblani) լեռնէն եւ Եփրատ . . . էն սկսեալ՝ իմ երկիրներու հետ միացուցի:”

Վերջին նախագաղութներէս կը տեսնուի, որ այս երկիրներուն գրաւումը պարզապէս շատ ունակութիւն եւ Տուլաուտայի դէմ մղուած նախընթաց պատերազմին, եւ թէ երկիրները գրաւուեցան, վասն զի անոր գերիշխանութեան տակն էին: Հոս վերին Նիբլանի մինչեւ Հալպպի հարաւային կողմերն տարածուող ասորական երկիրներուն վրայ է խօսքը: Ուրեմն այս բոլոր երկիրները Արիւնիցները բռնած էին: Զայս կը հաստատեն այն քաղքիցը, որ Սուրբիլուիւմայի եւ Նուհաշէն քաղքին նորա-հաստան Տեաի թագաւորին մինչեւ կնքուեցաւ յայտնապէս այս դէպքերուն վրայ. Դաշնիքին՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ գանազան յոգուածներու մէջ, բացորոշ կերպով կ'ըստի թէ Տեաի պարտաւոր եւ արքայից արքային հաւատարիմ մնալ եւ պատերազմի ժամանակ օգնութեան հասնիլ իր մարտիկներով (sabbē) եւ մարտակաւքերով:”

Հառ պակասաւոր հաստատած մը այսպէս կ'ըսէ.

3. “41. — [Ինչ . . . ընդդէմ] Հատտիկ թագաւորին ուրիշ թշնամի մը պատերազմի ելէ.

42. [եւ Կամ զիւրիշ Հատի] տւերէ կամ ընդդէմ Հատտիկ թագաւորին:

43. . . . Տեաի զայն իմանայ:

45. . . . կամ եթէ Տեաիկ համար (Հեռ. քով? Kadu).

46. . . . ? ոչ . . . կամ եթէ իր որդին (.. Ki nun la-a ri-ita u-lu-u māri-šu).

47. [կամ] իր . . . կամ իր “մարդիանուն” ները

48. [Կամ եւ Հատիկ թագաւորը] մարտիկներ, մարտակաւքեր՝ ամբողջ պատերազմական սլաք . . . ին Հատտիկ թագաւորին,

49. . . . փութով գալ:”

Ուստի եւ կ'որոշուի, թէ երբ Տեաի իմանայ, որ աւատատիրով վրայ յարձակում եղած է, իւր բանակը անոր օգնութեան պիտի խաւրէ. նոյնպէս հակառակէն՝ աւատատէրը

պարտական է օգնելու եթէ երբեք աւատա-
նութիւն դէմ պատերազմ տեղի ունենայ: Կարե-
ւոր էր համարիմ հոս շեշտելու թէ աւատաւորու-
նեցումը թիւերը պարտական է նոյն իսկ ընդգէմ
իւր աւագաններուն (marianne). Այս թէ
ոչ ասոնք պիտի չսխալուին, վասն զի Տեա-
մայն արքայից արքային պատասխանատու էր: Թէ
նշանակէ զանոնք պիտի սանձահարէր իր գործն էր:
Հաստ նշանակալից եւ միանգամայն մեծ փաստ
մին է մարիանններուն կամ նախարարներու
ինքնակացութեան այս կէտիս շեշտումը: Ըստ
այսմ նախարար մը կրնար նոյն իսկ առանց
Տեամայն հրամանին սպասելու՝ ուղղակի օգնու-
թեան հասնիլ արքային: Այսպիսի
բան մը բոլորովին հեռու է արեւելեան ըլլալէ.
— «մոգասպաններն» ալ անշուշտ այս տեսակ
«մարիա»ներ էին:

«Մարիանն»ները կը յիշուին նաեւ Մի-
տանիական դաշնայն վերոյիշեալ յօդուած-
ներուն յաջորդ հատուածին մէջ, ուր Տուշ-
րատայի մահուան վերջը տեղի ունեցող
գեպարտութեան վրայ կը խօսուի: Հատուածին մէջ
գեո շատ մը լուծելի գծաւարութիւններ կան.
անոր համար քանի մը կարեւոր տեղեր ինծի
համար կը ծնան սակայնի ստուգելին: Հի-
մայ շատ բան տարբեր կերպով կ'ըմբռնեմ,
բայց ոչ ճիշտ «մարիանն»ներու յիշատակու-
թեան մէջ:

4. 48 — ... «Երբ Տուշրատ մեռաւ, Տե-
շուպ դաստ որդեղ էր նպաստ Արտաշատային եւ
յարոյց իւր մեռեալ որդին Արտաշատ (այսինքն՝
ինչորդը ի նպաստ անոր որդեղ) եւ Միտաննի բու-
րորդին ինկաւ կործանեցաւ: Արտաշատայից եւ
Ալեշայից (Alseier) զայն իրարու մէջ բաժ-
նեցին: Բայց մինչեւ այն ատենները արքայից
արքան Եփրատ անցած չէր բնաւ եւ Միտանն-
նին ոչ Համա (Դամասկոս) եւ ոչ ալ Հուս-
սուպա (Hussupa) առած էր: Երբ Հատտիի
արքայից արքան Միտաննիի գծաւարութիւնը
իմացաւ, պայտաւն մարդիկներուն ձեռքով ար-
ջաւ. ոչնչուեց եւ ձի խաւիք, վասն զի արեւելիները
ինքնութեան մէջ ինկած էին: Արտաշատայի ա-
ւագաններուն հետ էր միասին կ'ուզէր զՄատ-
տիւնայի թագաւորին որդին «պաշտել»: Այն փա-
խաւ եւ Մուբբիլի մայրին եկաւ. եւնի»

Կը համարեմ ի՞նչ կ'ուզէ ըսել: Տուշրա-
տայի մահուան վերջը՝ Միտաննիի գահը կը
ժառանգէ անոր Արտաշատայի եղբոր որդին:
Ուրեմն Միտաննիի համար Արտաշատայի եւ Տու-
շրատայի միջեւ պէտք է, որ կոխ մը եղած
ըլլայ: Ինչպէս արձանագրութեան սկզբէն կը
տեսնուի, Արտաշատայ «Հարիի» թագաւորն էր

միանգամայն Հատտիի դաշնակիցն էր, մինչ
Տուշրատայի յարաբերութիւններն Հատտիի
հանդէպ թշնամական էին: Մտածման թիւին-
ները յառեալ բերել կարելի չէ, բայց կարեւոր
թէ այլ եւս բաւական հիմ կայ հաստատելու թէ
Տուշրատայ աւելի եփկապացոյց կողմէն էր: Տուշ-
րատայի մեռելով՝ Միտաննի կ'իյնայ Արտաշա-
տայի ձեռքը, որ իւր որդին անոր վրայ թագաւոր
կը կարգէ: Այս գեպարտ ի հարկէ երկու կուսակ-
ցութիւններու մէջ գծաւորութիւն կը ձգէ, որուն
արդիւնքը կ'ըլլայ Միտաննիի կործանումը. վասն
զի քիչ մը վերջը Արտաշատայիներուն եւ Ալ-
շեպիներուն մէջ կը բաժնուի: Հատտիի թա-
գաւորը իր պաշտականներուն (այսինքն՝
իւր պաշտպանաւորներուն) ձեռքով նպաստներ
կ'առաքէ Հարիներուն: Միւս դաշնակցը կ'ըսէ,
որ «Արտաշատայի Հարիներուն պաշտոն ու
աները ծախեց», այնու Ասորի եւ Ալեշի օգ-
նութիւնը գնելու համար: Արտաշատայի իր
մեծամեծներուն հետ դաւաճանութիւն մը կը
նկատէ Մատտիւնայի գէմ, որ Հատտի կը
փախչի եւ անկից թագաւոր կը կարգուի:

Այս երկորդ դաշնակցը իրերը աւելի կը
լուսաբանէ, ընկանաբար՝ Մատտիւնայի ան-
սակետով: Դաշնագրերը միշտեպ մին աւ-
անգէ, որ կարելու տեղեկութիւններ կը մա-
տուցանէ նոյն յարաբերութեանց մասին. թէ-
պէտ ամէն բառ գեո պայտաւ չէ:

5. (Ժամանակին՝ Հարիներու կանոն տա-
նապաններուն եւ Մուտաշատայի անկեղ ըրած
անիրաւութիւններուն տեղեկագրին համեմատ.)

«Բայց Ա-կիտ-Տեշուպ նոյն իսկ փախաւ ան-
կից 200 կառքերով եւ ինք Բաբելոն: Բայց
Բաբելոնի թագաւորը առաւ կառքեր եւ բանակը,
զորոնք Ա-կիտ-Տեշուպ հնար բերած էր, եւ զԱ-կիտ-
Տեշուպ իւր մարիանններուն հետ սիրու հայա-
ծել եւ կ'ուզէր սպաննել. բայց ի Տուշրատայի
Մատտիւնայի որդին . . . ինք զինքը, զայն պա-
տեցի իր ձեռքէն»:

«U(I) a-kit(-ilu) tešub(ub) ap-pu-na
i-na pa-ni-šu it-ta-bi-it a-na (mât alu) Ka-
ra-an-du-ni-ia aš i-te-ru-ub 2 me-at(išu) nar-
kabâti (pl) it-ti-šu ma il-ta-bi-it u šar (mât
alu) ka-ra-an-du-ni-ia aš 2 me-at (išu) nar-
kebâdi (pl) u rak-bi-šu-nu ša(I) a-kit(i)lu
tešub(ub) gab-bi-šu-nu uš-bal-ku a-na ša-a-
šu ma el-te-ki u (I) a-kit(-ibu) tešub(ub)
it-ti (amelûti pl) mar-ia-ni-šu uš-tim-hi-ir
uš-ti-ḥa-a a-na ta-ki-šu a-na eli (I) mat-ti-
u-a-za mâr (I) tu-uš-rat-ta šarri i-du-ug-gâ-
an-ni-ma-ku i-na ka-ti-šu ša al-te-hi-it.»

“Մարիանուսները կը յիշուին նաեւ յաւորդ հատուածին մէջ, որ այնչափ կը ճատուած է, որ բառերուն ներքին աղերսը գտնել շատ դժուարին է. սողին միայն վերջին երրորդեակը ճիշդած է:

6. . . . la-me-e el-ta-par-šu[u] (amēlu) mar-ia-an-nu a-na pa-ni-šu-nu? to-din.

Այս ասոնք են “մարիանուսներու յիշատակութիւնները: Թէ քիչ նշանակութիւն ունին, (ամէլուտի) Հարրինները Միտանիի մէջ, բաց ի յառաջ բերուած տեղեկներէն, նշանակալից է նաեւ ասոնց՝ գաշնագրին վերջը միշտ յիշուիլը: Մատտուազա արքայից արքային դուստրը կնուծեան կ’առնու, զոր քաղաքնապետէս իրեն թագուհի պիտի ծանշար, այնպէս որ գահաժառանգութիւնը միայն անոր որդիներուն իրաւունքը պիտի ըլլար. բաց աստի իր միւս կինն ալ պէտք է որ արձակէր, Հատտիի եւ Միտանիի աստուածները իրենս վկայ դաշնագրին, մի առ մի թուելէն վերջը, կը շարունակուի այսպէս:

“Եթէ [գուն] Մատտուազա, որդի արքային, եւ դուք (ամէլուտի) Հարրիններ, պաշտպարիս խօսքերուն համաարարմ ըմնար, այն ատեն, Մատտուազա, երգման աստուածները (ilāni bel mamiti) թող ջնջել զքեզ [Եւ (ամէլուտի) Հարրինները երկրին վրայէն, Չեր երկիրներով, կնքեով եւ ինչեքեով ի միասին. եւ դուն, Մատտուազա, եթէ երկրորդ կին մը ալ առնուս, անոր հետ եւ (ամէլուտի) Հարրինները հանդերձ իրենց կնքեով շարունակել եւ երկիրներով զսու՝ չունենալ երբեք. եւ դուն, Մատտուազա, եւ երկրորդ բնու շնորհքի շարժանանքը՝. եւ քու անունդ՝ Մարե-Հարրիններու (mārē harri) կարգէն քնուի եւ ոչնչանայ. եւ դուն, Մատտուազա, եւ (ամէլուտի) Հարրինները հաղաքուս որ աստուածներուն թշնամութեան հանդիպէ:

Իսկ եթէ գուն՝ Մատտուազա, արքայորդի, եւ (ամէլուտի) Հարրինները գահին եւ այս երգման հաւատարիմ ձեւը, այն ատեն աստուածները պահեն ու պաշտպանեն զքեզ կնքել՝ Հատտիի [նախնային դուրի], աղջիկ եւ թոռներուդ հետ, եւ “մարե-Հարրինները հանդերձ իրենց կնքեով, աղջիկներով եւ [թոռներով], եւ Միտանի ձեւը [նախնային թոռներ] իւր քաղաքներուն մէջ: Դուն, Մատտուազա, [Հատտիի թագաւորին] գասերմ ունեցած որդիներդ եւ թոռներդ եւ Հարրինները Չեր իշխանութեան մէջ ձեռք ցլաւտանաւ: Ընդդ աթուր թող [իր ծերութեան հասնի], Միտանիի թող իր ծերութեան հասնի (lu-ub-bi-ir):”

1 ? ? u-at-ta(I) mat-ti-u-aza ka-du māti-ka du-up-pa ra-aš-ha-la-a ša-pa-ra i-na lib-bi mārē (pi) har-ri šu ma li-ib-bi-ik.

Ընդհանրապէս նոյն է նաեւ երկրորդ գաշնագրին վերջին հատուածը, միայն քանի մը ընթերցուածներու մէջ միւսէն կը տարբերի: Հոս զայն ամբողջապէս կը թարգմանեմ, որուն մէջ նոյնպէս մի առ մի յառաջ կը բերուին Միտանիի աստուածները՝ անշուշտ արձանագրութիւնը Մատտուազայի ըլլալուն համար: Արձանագրութիւնս առաջինը երկրորդ օրինակն է, զոր կանգնած է Նուրբիւլու, միայն իւր երաշխաւորիչ նշան գաշնագրութեան: Վերջապա շարունակութիւն է հատուածի մը, որուն միայն բեկորները ճիշդած էին, երբ ամբողջին ընդօրինակութիւնն ստացայ. այս բեկորներն կը տեսնուի, որ կը ճատուած հատուածին վերջին տողները նախորդ դաշնագրին վերջիններուն հետ ընդունդին նոյն են:

Տեշուպ (Տէր) երկրի եւ երկրի, Սին եւ Զամար, Սին խառնի, Դամիկ, Տեշուպ, Տէր Նուրի-ի (Ku-ri-ni) Կապա քաղքին (պապա-սի) հիւսիսային միջագետքի մէջ՝ Տէր Աւտե-հու-ա-ա-ի (u-te-hu-da-a-ni), Էստէր Հաշիշի (haššiši) իւր Գիր իւր (I Գաշի. աւու!) գուրդաւ Անու եւ Անուտ, Էնիլ եւ Նինիլ (ilani) mi-it-ra-aš-si-el (ilani) a-ru-na-aš-si-el ilu in-da-ra (ilani) na-š[a]at-ti-ia-an-na

Իւր ելլաւ իւր շա-մա-ան-մի-նու-հի Տեշուպ, տէր՝ “Աւա-լու-գ-ա-ան-ի, քաղքին, Տեշուպ, տէր՝ “Իշի-լու-մա-ի-ի-ի, քաղքին “Իրի-տէ, քաղքին, իւր Զա-հ-ա-ի իւր շա-մա-հի իւր (իշա-ա-ի) իւր ու?

Եւսա, Նին-ա-ա-ա-ա-ա-ի իւր Նին-ա-ա-ա-ա-ի, Իշհարա, իւր Զա-հ-ա-ի Սու-ա-ա-ա քաղքին, լեւները, գետերը եւ աղբիւրները, երկրի եւ երկրի աստուածները:

Եթէ ես, արքայորդիս Մատտուազա եւ Մարե-Հարրինները գաշնագրիս խօսքը չպահենք եւ երգման հաւատարիմ չըմնար, (այն ատեն) ես, Մատտուազա եւ միւս կինս, եւ մեր “Մարե-Հարրիններս հանդերձ մեր կնքեով, աղաքներով եւ մեր երկրս, ինչպէս u-šu (isu U(=եւ!) + šu) է անշուստ ատեն ատեն, թող զաւակ չունենանք: ինչպէս այս “u-šu” նոյնպէս ես Մատտուազա եւ միւս կնքը զոր եթէ երբեք առնուի եւ մեր “Մարե-Հարրիններս” հանդերձ մեր երկիրներով! կնքեով եւ աղաքներով ինչպէս այս u-šu“ նոյնպէս մեր թող զաւակ չունենանք ինչպէս որ կորույ մը Զրբը իրենց յառաջուն

1 Tešub šamē u irsiti միջոցաւ առաջին գաշնագրը ունի Tešub bēl šamē u irsiti, Տեշուպ բոլորովին իւր-իւր անի վերածուած է. ինչպէս bēl-Bel, ba'al-Ba'al, անոր համար երկուսը. մեջնագր. մէջ միշտ Սուտէ (Suteh) կը թարգմանուի:

տեղը չեն (ai-ia!) դառնար, այսպես ալ մենք նման կորույց չներան, թող մեր տեղը չդառնանք. ես, Մատաիուազա.

ևս միւս կինը զոր եթէ երբեք առնում, եւ մենք, Մարէ-Հարրինեա Տանգերն մեր կիններով, թող ծուխի պէս երկինք բարձրանանք եւ աղի պէս թող դառակ չունենանք. ես Մատաիուազա եւ միւս կինը, զոր եթէ երբեք առնում եւ մենք Մարէ-Հարրինեա Տանգերն մեր երկիրներով, կիններով, աղաքներով

աղի պէս թող զուակ չունենանք: Ինչպէս որ աղքատը (Die Tafel Salz) այլ եւս իր տեղը չի գտանար (այսինքն՝ մանրուելէն վերջը՝ դարձեալ ամբողջ մը չլլար) թող, ես, Մատաիուազա, եւ միւս կինը, զոր եթէ երբեք առնում, կործանեմ իմ թագաւորութիւնս: Եթէ է այդ գաղինքը եւ երգումը չպահանք, թող երգման աստուածները, երգման պաշտպանները (bél manúti) զմեզ ոչնչացնեն. Ասորի կ'ըսէ (um-ma) Մատաիուազա, կ'ըսեն (um-ma) նաեւ Մարէ-Հարրինեա, եթէ Սուբբիլուիւմայի այս գաղինքը եւ երգումը պահենք, թող աստուածները, որոնց անունները վեր յիշեցնեն, մեզի հետ ըլլան (Ci it-tal-ku-na-ši) զմեզ ընդարձակեն (Ci-ri-bi-su-na-a-ši) եւ պահպանեն, մեզ ողորմին (li-te-mi-ku-na-ši). Տէր Մատաիուազա թող թագաւորէ՛ եւ մենք իր շքին տակ հունքն ու երկրին պտուղը վայելենք. Երևանութիւն եւ խաղաղութիւն (du-unika u-nu-uh-ta) կ'ուզենք ունենալ (նի-մուր)

Տեղւոյ երկին եւ երկրի "գուգոյ" ու միշտ մեր օգնականն ըլլայ (lu-u ri-iz-zu-ni). Մատաիուազա եւ մենք (ամերուսի) Հարրինեա եւ Միտաննի երկիրը ուսթաութիւն եւ անգործութիւն կ'ուզենք ունենալ (ի-նի-ի-ու-կու-ու-լ = նիդգուլ): Ինչպէս որ Սուբբիլուիւմա եւս. զարեգակն եւ իր զլուին (= ինք զինքը), իւր երկրները, աղաք եւ թռռները կը սիրէ, այսպէս ալ պիտի սիրէ զեմ՝ զՄատաիուազա եւ իմ կինս, որ դուստրն է արքային արքային, Հատաիի թագաւորին. եւ զմեզ Մարէ-Հարրինեա

Միտաննի երկիրը՝ մեր երկիրներով եւ ինչքերով ի միասին:

Dr. Böhl զիս մտադիր կ'ընէ եգիպտական արձանագրութեանց, "mrjn" ի. բառիս վրայ խօսած է Burchardt, Fremdwort, II, 470. Dr. Ranke բարեացակամութեամբ մը հաճեցաւ անգամ մըն ալ աչքէ տնջընել ինքորոյ նիւթ եղող բառին տեղեկները:

Թուամասիս Գ. (տես Ranke bei Gressmann, Altorientalische Texte, էջ 240) 23 տարի 21, 9 . . . Գենովամ (Jenoam) Նոգես, Հերենկեր . . . 38 [mrjn] անոնցմէ 87 աղայ այն

1. Ռեքնէ թագաւորը հոս կը ներկայանայ իրեն-գուր:

իշխանին եւ իշխաններուն, որոնք անոր քույր էին, 5 „mrjn“ . . .

Արձանագրութիւն Ամենեմ-հեթի (անգ. էջ 242) . . . [Այն] տիրեց Կաթեշ (Kadesch) քաղքին. ետեւ չհեռացայ այն տեղէն, ուր կը գտնուէի: Գերեցի երկու մարդ „mrjn“:

. . . Նորին վեհափառութիւնը իւր բանական ըրող քաշմարտկիները խաւարեց, որ երբեք կազէշ իտրաշէն պարիպները խորտակեն. ես էի զանոնք կորստողը, իբրեւ ամենէն քաղք, եւ ոչ դը ինձմէ յստաւ Տամարակեցեաց առ այն:

Գացի եւ գերեցի երկու մարդ, mrjn: Ամենովտեպ Բ. Կաւանակի կոթող. (Ranke, էջ 244). Նորին վեհափառութիւնը Ռորնգէսի հունը (Furt) անցաւ . . . Նորին վեհափառութեան աւարին ցուցաւ՝ երկու մարդ, mrjn, 2 մի, եւս:

Անգ. Z. 33 (a. a. O. ի բաց առնելով) թագաւորը եւս դարձաւ այն աւարներով, զորոնք Ռեքնէ = Rtnw երկրէն գրած էր: Ցուցաւ աւարին՝ 550 կենդանի mrjn, եւս:

Ռամես Գ. (Green, fouilles II; Mittheilung von Ranke) եւ հրամանատարութիւն կ'ընէի? Զահի մէջ իմ սահմաններու վրայ զեւեռած կանգնած? անոնց (թշնամիներուն) տալիս. եւ այն՝ իշխաններու, հրամանատարներու եւ „mrjn“ ներու առջեւ. գետաբերանները զորաւոր պատի մը պէս մարտանկերով ամրացուցի:

Պապիրուս Harris 31, 8 (բառ Rankeի) "Ռամես Գ. էն Ատու մի եւ Ռե-Հարմարիսի նուիրուած այգիներու, պարտէզներու, քաղաքներու, եւն կարգին մէջ", "Ռամես Գ., որ եգիպտոս կը սնուցանէ, զղզին կու տայ „Hrj“, գրողին, "247 գրուխներ, snnj, իշխանագուններ, mrjn, pr. (եւ?) եւ այն ամէն գաղթականները, որոնք այն տեղ են՝ 2093 գլուխներ", Պապ. Anastasi I. 28, 1 "Ներքին աղերսը շատ անորոշ է, I. 23, 2—3, "mrjn" ընես պիտի արձակէ վրագ. . . յօդով եղաւ կի:

Ահա ասոնք են Միտաննիի եւ անկից կախում ունեցող երկիրներուն Հարրինեա եւ անոնց "մարիանուները", Թե Միտաննի քով կար նաեւ առանձին Հարրի-Պետուլթիւն մը, որուն թագաւորական տէնէ էր նաեւ Ցուրաւտա, ինչպէս վերը ըսինք, կը վկայէ արդէն առաջին գաշնագրին սկիզբը: Բաց ասոր կը յիշուի նաեւ "Հարրի-աշխաբ հոյր: Ստող է, այս մասին եղած վկայութիւնները ամէնն ալ պայծառ չեն, սակայն երկրին տեղւոյն Նկատամար բաւական պայծառ գաղափար մը կու տայ մեզի այն դաշնագիրը, զոր կնքած է Մուրսիլ՝ Սուբբիլուիւմայի որդին Կիւվադնայի Սունասուբա թագաւորին հետ:

Գաշնագրին համաձայն՝ Կիսվարնա նախ-
նաբար Հատուրի գերիշնանութեան տակն էր,
բայց Հատուրիի Ա՛. Մուսիլի հաւն ժամա-
նակ՝ անկից բաժնուելով միացած էր Հարրին-
նու հետ, փոփոխութիւն մը՝ որ այն ատենները
շատ սովորական էր։ Այդ ձիշտ այս իրողութիւնը
փաստ մըն է Սուրբիլուիւմայէն շատ յա-
ռաջ արդէն Հարրի-Պետութեան գլուխեան,
զոր կը հաստատէ նաեւ Տուշաստայի ազգա-
րանութիւնը։ Մուսիլի ժամանակները գծու-
թիւններ ծագեցան Հարրիի եւ Հատուրի միջեւ.
պատճառն էր այն իսուվա երկիրը, որ աւրիններ
յառաջ Սուրբիլուիւմայէն նուաճուած էր։ Ըստ
Սուրբիլուիւմայի հաղորդածին՝ իսուվայի ինչիւրը
հետեւեալն է. ջառի մը զիւղեցու եւ քաղաք-
ներու բնակիչները Հիտտիաններէն տաղկանալով՝
իրենց տեղերէն սկսան գաղթել։ Բայց Հատուրի
հպատակ ըլլալուն՝ իրենց այս ըրածը ըստ
օրինի չէր, անոր համար ալ փախստական-
ներ իրանուեցան։ Գաղթականները զիրաւ-
ընդունելութիւն կը գտնէին իսուվայի մէջ, որ այն
ատեն ապահով Տուշաստայի ազգայնութեան
տակ կը գտնուէր, վասն զի Սուրբիլուիւմայի
Միտանիի վրայ ըրած յետագայ արշաւանք-
ները՝ անկից սկիզբ կ'առնուն, ինչպէս Սուրբի-
լուիւմա արդէն կ'աւանդէ։ Հարրիին տակ չի
կրնար եղած ըլլալ, այնու որ Սուրբիլուիւմա
բացառապէս կերպով կ'ըսէ թէ Արատամայի
հետ դաշնագրութեան մէջ է, միջպէս Տուշ-
աստա ապստամբ կը նկատէ։ Ըստ իրեն պատ-
մածին՝ գաղթականներուն յաղթածն է, սակայն
անոնց իսուվա մտնելը չէ կրցած արգիլել։ Այս
պատճառաւ կը յարձակի նոյն երկրին վրայ եւ
իւր յառաջուան հպատակները դարձեալ կը
նուաճէ։ Այս արշաւանքը միայն ասպատակու-
թիւն մը եղած ըլլալու է, վասն զի դարձած
ատեն՝ գաղթողները իրենց տեղը կը թողու, ուր
կը մնան մինչեւ Մուսիլի ժամանակ, որ զանոնք
իրբեւ իւր հպատակները դարձեալ ետ կը պա-
հանջէ։ Բայց պահանջը կ'ըլլայ — Հարրին-
նու։ Այս միջոցին Տուշաստա մեռած էր արդէն
եւ իր մահունէն վերջը ներքին խռովութիւն-
ները այնու վերջացան, որ Միտանիի այլ եւս
Հարրիի գերիշնանութենէն ելաւ (կամ գէթ
երկար շնաց անոր տակ) իսկ Մատտուազա
եղաւ "որդի", Հատուրի թագաւորին։ Ուրեմն
խնդիր չի վերջընէր թէ այս ատեններս իսուվա
Հարրիներէն յարած էր, որով՝ Մուսիլ իրա-
ւունք կը ստանայ իւր պահանջները անոնց ուղ-
ղելու։

Յետագայ ներքին խռովութիւններն
այժմ մեզի համար այնչափ նշանակութիւն
չունին եւ արդէն բնագրին ալ պակասաւոր
ըլլալուն՝ որը գաղափար մը կարելի չէ կազմել։
Ամբողջ Կիսվարնա նոյն ատեն դարձեալ
Հատուրի տակ ինչու, այս՝ ստույգ է, բայց թէ
արեգական թագաւորին երբեմնի ըմբոստ հպա-
տակները եւ իսուվա ինչ քաղաքի մասնուեցան,
այս ալ մեզի համար անտարբեր է։

Ընդհակառակն անհամեմատ աւելի կա-
րեւոր է մեզի իսուվա երկրին տնդուլն ծա-
նօթութիւնը, այսու ամենէն աւելի կրնանք
խնդրոյ նիւթ եղող երկիրներուն դիրքը որոշել։
Միտանիի իւր մէջը ունէր Միլագեք եւ հիւ-
սիսային կողմանէ կը տարածուէր անուշա-
մինչեւ յետոյ Նայիրի ըստակ զիւրը երկիրները։ Ա-
սոնց կը վերաբերի նաեւ իսուվայ, թագաւոր-
ազատը Ա. (3, 92) երկիւս կը յիշէ, եւ ըստ
իրեն կ'իյնայ վերին Եփրատի եւ Տիգրիսի մէջ
եղած սահմանները¹, իսուվայի զիւրը այնպիսի
էր, որ Հատուրիէն նոյն եղանակաւ թէ Կիսվարնային,
թէ Հարրիին եւ թէ Միտանիին վրայէն կարելի
էր մտնել։ Սուրբիլուիւմա իւր արշաւանաց ատեն
իսուվա մտած է "Եփրատ անցնելով"։ Ուրեմն՝
ինչպէս ըսինք, տար եւ Տիգրիսի միջին գիւն
վրայ կ'իյնայ, ըստ Սուրբիլուիւմայի կը գտնուի
Մեշիտինէի հիւսիսային կողմը՝ Եփրատի երկայ-
նութեան վրայ, ուստի եւ մերձաօրոպէս Խաւ-
րերդի մօտ։ Իսկ Միտանիին անոր ձիշտ հարա-
ւային կողմը կ'իյնայ. ըստ այսմ Հարրիի հա-
մար կը մնայ միայն արեւելք եւ հիւսիս, այս-
ինքն՝ Հայաստան։

Եթէ ուզենք հոս երկրորդաբար նաեւ
Կիսվարնայ տեղը որոշել, անկայանի է որ այն՝
մերձաօրոպէս պէտք է որ Պոնոսի համապա-
տասխանէ, վասն զի Հատուրի եւ Կիսվարնա
ծովու վրայ իրարու հետ կը միանան եւ
Շամիրի անուն գետ մըն ալ երկուքին սահ-
ման կը յիշուի։ Այս գետը Աշխ գետին
արեւելեան կողմանէ սեւ ծով թափուող գետ

¹ Տե՛ս շատ աւելի պայծառ որոշած է Սաղմանու-
տար՝ Mo. R. 44, երբ կ'ըսէ "Ինչպէս որ է իսուվայի մէջ",
Ըստ այսմ իսուվա կը գտնուէր Եփրատի ալ հոգրին
վրայ Խալքեդոնի մօտերը, միայն թէ հիւ իսուվա տակն տա-
րածութիւն ունեցած պիտի ըլլայ. վասն զի ըստ բաւա-
կանի ինքնակց դէպք ունեցած է ժամանակին, ձիշտ այն-
պէս, ինչպէս Ալեքսանդրը Մատտուազայի եւ թագաւոր-
Ա. ժամանակները։ Բայց աստի Սաղմանուտար
իսուվա կը յիշէ ոչ իրբեւ. պատմական եւ արեւմտահայկական
իմաստով գաւառ մը, մասնաւոր թէ Ինչպէս ըստ իրեն
գաւառ է իսուվայի, ինչպէս է Սամ'ալ (Sam'al) Պատմի
յարաբերութեամբ։

մը պէտք է որ ըլլայ, այնու որ յիշեալ ծովն ալ միայն սեւ ծովը կրնայ ըլլայ, ըստ Հետեւ-որդի Նիսիզման արեւելեան կողմանէ իրեն սահման ունի Հարրի. անոր համար Մուրբիլու-լիւմա առանց հակառակ բաղնման հանգիպելու, կրնար "Եփրատ անցնելով" Հարրիի աւելի հարաւային կողմերը տարածուող Խոււվայի վրայ յարակալել: Ուրեմն այժմ չորս երկիրներուս փոխադարձ դիրքերը փոքր ի շատէ յայտնի են:

Զարմանալի է, որ դաշնագրութեան մէջ միշտ միայն (ամբողջ) Հարրիներու կամ (մարէ) Հարրիներու վրայ խօսք կ'ըլլայ, մինչ թագաւորին վրայ ամենեւին: Միայն Մատաիւազայի առաջին դաշնագրին սկիզբը ակնարկութիւն կ'ըլլայ Արատամայի վրայ, որ Հարրիի թագաւորն էր: Պատճառն փնտհելու է ինքնին իսկ Արիական պետութեաններէն կազմին մէջ, որով բոլորովին կը տարբերէր Հին արեւելեան ազգե-րէն: Այս կէտը յայտնի է նշան մըն է թէ արիա-կան թագաւորներուն դիրքն ու նշանակութիւնը դատելու է ըստ ամենայնի համապատասխան եւրոպական գաղթական ազգաց ներքին յարա-բերութիւններուն. ասոնք այս տեսակետէ նա-խադիպ օրինակներ են մեզի համար: Արդէն պարսկական թագաւորութիւնն ալ Հին արեւե-լեան տիպ մը ստացած ըլլալով Հանգիւրձ, երբեք չկրցած արիականը բոլորովին թօթափել. եւ մնաց միշտ իւր Հին "մարիաննու"ներուն եւ երբեմնի "գաւակցներու", ձեռքը: Նկատու աշխարհ-փորձաց, բայց փորձը աղէի չեկաւ իր ընտանեաց, Հին-արեւելեան հոգին ներքնապէս տակաւին շատ նուազ չափով կրնար ազդել արիականու-թեան վրայ:

"Հայաստան, Հարրի ՊեճՊեճեԱՆ հա-րենիքը նկատելով, բնականաբար պետու-թեան տարածութեան մասին բան մը ըսած չենք ըլլար: Հարրի-Պետութիւնը հիստայային կողմանէ ապահով կը տարածուէր գլխ մինչեւ Կապաս: Իսկ ժամանակակից Միտաննիս մեր առ-ջեւը կը դնէ հարրիական ազնուականութիւն մը, որ մինչեւ Նուհաշէի (Հալէպի քով) կող-մերը գրաւած էր: Արդեօք եգիպտական մե-հենագրութեանց Հարու (Harru) եւ աստուածա-նշեան Հորիանները նոյն չէն հարրիներուն հետ. այժմ այս հարցը կը ծագի, որուն վրայ սակայն եանրանալը՝ զմեզ շատ հեռուներ պիտի տանի, բայց ըստ իս չափէն աւելի խոհեմ ըլլալու հարկ չկայ երեքին նոյնութիւնն թատառելու համար: Գէթ ինչի երեւայ թէ փաստերն աւելի "ի կողմն են քան թէ հակառակ:

Երկրին "տեղերուն, այսինքն՝ աշնուա-կանութեան "մարիա(նեւ) անուանութիւնը զմեզ կը ստիպէ արամերէն "մար, ԽՊՔ բառը արիականէն փոխառութիւն համարելու: Արա-մացիք երբ Միջագետք եկան հաստատուեցան, Հարրիները հոն իրենց դերը արդէն կատարած էին: Բառս յետոյ արամերէնի միջնորդութեամբ մտած է նաեւ արարերէնի մէջ, ըսյց իւր նախ-նական իմաստով՝ այր, արք, հմիմ. Amru-kaia: Այս իրողութիւնը փոխառութեան բոլոր-ովին առանձնաշատուկ ճամբայ մը մասնանիշ կ'ընէ՝ գէթ աստիճանաւ մը:

Դամազկոսի ասորական թագաւորին ա-նունը, այսինքն Մարի, որ 800-ին յաղթուեցաւ. Ազադ-Նիրարիէն, նոյնպէս շատերէն "մար", բառով կը ստուգարանուի. այս անունը բուն իսկ հիմայ յատուկ իմաստ մը կ'առնու:

Նպատակ չունինք բնաւ հոս սոյն փոքրիկ աշխատութեան մէջ մի առ մի յառաջ բերելու մեր տեսութեան բոլոր հետեւութիւնները նկատ-մամբ արիական նախապատմութեան, որ այնու նոյնին իսկ պատմութիւն կ'ըլլայ: Միայն քանի մը գիտողութիւններ չենք ուզեր զանց առնուլ:

Ինչորը ալ եւս "արիական" ազգերու առաջին անգամ պատմութեան մէջ երեւնալուն վրայ չէ, ինչպէս օրինակ՝ գերմանական ազգերը ազգաց գաղթականութեան ժամանակ, այլ ինչորոյ նիւթը ինքնին իսկ արիական ժողո-վուրդն է, որ պետական որոշ կազմակերպու-թեամբ ինքն իր մէջ հաստատուն միութիւն մը կազմէ: Գաղթականութիւնն ու աշխարհակա-լութիւններն այս ժամանակէն յառաջ են: Այս ժամանակէն Հարրիները այն են, ինչ որ էին Պարսիկները Նիւրոսէն եւ Դարեհէն, իսկ Մարք մարական թագաւորութեան հաստատութենէն ի վեր:

Պատմական հաստատուն աւանդութիւն մը անուցմէ կու գայ կը հասնի մինչեւ Պարսիկ-ները, ինչպէս աքեմենեան սեպագրութիւններուն Harri-ja անունը կը ցուցնէ. եւ այս Հարրի-Արի(ացի) անունը սեպագրադատութիւնը իր մարդը ժամանակին ընթացքին մէջ չէ մոռցած: Այս աւանդութեան մասին ուրիշ ծանօթութիւն չունինք, բայց այս աւանդութեան հայրե-նիքը՝ ոչ անուկ միտս, այլ ընդարձակ միտս բարեւոյական քաղաքակրթութեան սահմաններէն դուրս չէ կրնար ըլլալ:

Եւ արգամայք իսկ հարկ է, որ ընդունինք թէ աւանդութիւնն մը, բոլոր գիտութիւններու

վրայ իշխող սեպագիր նշաններով՝ Հարրինբերեն՝ ուրիշ շատ մը անձանցով միջնորդներէ անցնելով՝ կու գայ կը հասնի մինչեւ Մարք եւ Պարսիկները:

Արիացիները հնդկական եւ պարսկական (եւ նաեւ ուրիշ) ճիւղերու բաժանուելէն յառաջ՝ ապրած են բարեխական քաղաքակրթութեան անմիջական ազդեցութեան տակ, ինչպիսի էին Գերմանացիները՝ անոնց մէկ ճիւղը, իստալոյ մէջ, Հարրի ժողովուրդն եւ պետութիւնն գործածած պիտի ըլլան նոյն իսկ բարեխական գրերն, վասն զի հաստատուած էին այնպիսի տեղեր, ուր իրենցմէ շատ յառաջ արգէն բարեխական քաղաքակրթութիւն կը տիրէր: Հատաւոր արձանագրութիւններէ կը տեսնուի, որ բարեխական գերիշխանութիւնն ու ազդեցութիւնն մինչեւ իսկ փոքր-ասիական ժողովրդեան վրայ կը տարածուէր: Արեւմտեան «արիական» աշխարհաստեղծութեան (Kosmologie) եւ դիցարանութեան՝ այս ինչպէս բարեխական, նոյնպէս «արիական գիտութեան» երկու հիմքուն մէջ տիրող գաղափարներուն բարեխականին հետ նոյնութիւնը, հետեւութիւն մըն է ներկայացած մեղի այն միեւնոյն լուսոյ տակ, որով այսօր իտալէի () եւ անոր շրջակայ ազգերուն՝ նման երեւոյթները կը մեկնենք. թեպէտ թերեւս չգտնուի նոյն իսկ արիական Տէլ-Ամարնա մը (Tel-Amarna) կամ Բողազ-քեյ մը:

Անձուկ մտքը արիական պատմութիւնը, ոչ թէ արիական ազգերու ծագմամբ, այլ արիական պետութեան մը գոյութեամբ սկիզբ կ'առնու: Յետագայ զարգացման մասին հետեւութիւնները պարզ են: Մարք զարգացման ոչ թէ սկիզբը այլ մէջտեղն են:

Եւ այս արիական պետութեան հայրենիքն է Հայաստանը: Թէ այս ուղեցոյցը հնդկ-գերմանականութեան առաջին ներկայացուցիչներուն իրեւ սկզբնավայրն որ տեղը մասնանշել կ'ընէ մտքը, ըսել պէտք չկայ: Պատմականօրէն հաստատուած միւս երեւոյթները, այսինքն՝ ընդդէմ Ասիոյ կիմքերուն, կեղտական եւ գերմանական բաղնաւանները, ամենն ալ միեւնոյն փեղը կը ցուցնեն:

Թրգմ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՆԻԱՆ

ՎՐԱԿԱՆ ԲԱՐԻՍՏԱՐՈՒՆԵՐ ԹԱԳՈՒՄԸ

(Երաւագիր-իւն)

Ռուսները վրաստանի կառավարութիւնը ձեռք տունելով՝ որուն հարիւրամեակը պիտի տօնեն մօտեւ, յանձն առին նաեւ դիւցազն ցեղին պատմութիւնն ըստ կարի լուսարանելու պատուոյ պարտականութիւնը: Դժբախտաբար վերջէն չույց պս՝ ժամանակակից պատմագիրներ՝ չունին, ուստի որչափ ալ գնահատելի համարուի այն ժողովրդիցը զոր ամբողջութեամբ հրատապակեց եւ թարգմանել տուաւ Ս. Պետրոբրոքի կայսերական ակադեմիան եւ որ վրական ժամանակագրութիւն անուամբ ծանօթ է, ասկայն ասելէ աւելի անհրաժեշտ է իշխող ըր յառաջ վրական վրանքներէ այն բոլոր յիշատակարանները, որոնք ժ՛՛ր դարուն վրացի գիտնող՝ իրենց ժամանակագրութիւնները կազմելու հիմ ծառայած են: Այս առաւելական նշանակալիցան շրջանին համար կ'որոշէ: Դարձեւ որչափ են գիտեմ՝ դեռ պակսի վրաստանի մասին՝ հռոմէական, բիւզանդական, հայկական եւ արաբական տեղեկութեանց հաւաքածոյ մը, որ հիմ կազմելու էր արդիւնաբեր քննադատութեան եւ գիտաորաբար հնագոյն դարերու ժամանակագրութեան վերլուծման: Բարեբախտաբար կայ երկու ժամանակավիշջ որոնց համակշռութիւնը եւ ըստ այսմ ալ արուեստական հիւսուածքին լուծումը հնարաւոր կ'ընեն արտաքին ժամանակակից աղբիւրները: Այս շրջաններէ մին է Բաւարաունեաց Տայոց եւ վրաց աշխարհին մէջ երեւան գալը, որուն նկատմամբ աղբային ժամանակագրութիւնն եւ վարդանի (ԺԳ գրք) տեղեկութիւններէն զատ արամադրելի են նաեւ Երաստանի Նիքիտանի (952) պատմածներն՝ զորոնք ինքը պաշտօնական աղբիւրներէ կը բաղէ եւ անձամբ ալ եղելութիւններուն շատ մօտ է:

Ջանաղք նախ տեսնել թէ արժանահաստ պատմութիւնը՝ վրաստանի Ջրդ եւ Էրք գաղութադրական հանգամանաց վրայ ինչ կրնայ սորվեցնել:

[Ս. Եւստատիոս Մցնէթացւոյ մարտիրոսութենէն ետքը խոսքովն տաններորդ տարին վրաստանի վրայ պարսիկ մարդպան էր Արւանդ Վշտապ. իրեն ժամանակն իսկ Գրիգոր վրաստանի տանուտէր (մամաճակն) էր եւ Աշխու բզնէն էր վրաստանի՝ ոյսինքն Գուգարաց: Երեք տարի ետքը Վշտապ-Վշի (Բաւարդ) մարդպան էր: Ինչպէս Հաւանք ապացուցած է մարտիրոսութիւնը խոսքով Անուշըրուանի կառավարութեան ժամանակ կ'իշխայ, իսկ անոր տաններորդ տարին 440/41ին կը համապատասխանէ. տես Ջ-Լուվ՝ Ս. Եւստատիոս Մցնէթացւոյ մարտիրոսութիւնը. SBBA. 1901, էջ 880 յժ. Բրոսե, Hist. de la Géorgie I 226, ծան. 1:] Հայոց 572ի ա-

1 | Այս գործն հիմայ կատարուելու վրայ է. տես Մ. Գ. Ջանաղք եւ Է. Գ. Գրիգորի «Գրքովն Նիքիտանի» վրաստանի կեանքը. — Сборникъ матеріаловъ для описанія историческаго и населеннаго Кавказа. Գիրք. 35. Տիֆլիս 1905, Մասն Ա., էջ 113—235, Ի մասնաւորի 113—183: ||